

KOŁO NAUKOWE MŁODYCH GEOGRAFÓW
„GEOHOLICY”
UNIwersytet Łódzki

DZIEDZICTWO KULTUROWE - OCHRONA I ADAPTACJA JAKO SZANSA NA ROZWÓJ

pod redakcją
Wojciecha Tołoczko

Łódź 2008

Dziedzictwo kulturowe - ochrona i adaptacja jako szansa na rozwój

Copyright by Koło Naukowe Młodych Geografów
GEOHOLICY
Uniwersytet Łódzki

Recenzent:

dr Arkadiusz Niewiadomski, UŁ Łódź

Publikacja sfinansowana przez:

Prorektora ds. Nauki Uniwersytetu Łódzkiego

Projekt okładki: **Tomasz Minkiewicz**

Fotografie na okładce: **Krzysztof Wroński i Wojciech Tołoczko**

Adjustacja i skład komputerowy: **Wojciech Tołoczko**

Wydawca: PIKTOR s.c.

Druk i oprawa: Piktór s.c., ul. Gdańska 149, 90-539 Łódź

fax. (42) 617 03 07, tel. (42) 659 71 78

<http://www.piktor.pl>

e-mail: wydawnictwo@piktor.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa	5
Adamiak Czesław – Twierdza Toruń we współczesnej przestrzeni miasta	7
Bużalek Tomasz – Tramwajowe linie muzealne w Polsce, jako przykład wykorzystania zabytków ruchomych	21
Czerniak Anna – Pamięć o II wojnie światowej i wykorzystanie jej do promocji miasta – szansą na szybszy rozwój Wielunia	33
Drzazga Katarzyna, Kołodziejczak Krzysztof – Kompleks przemysłowy Izraela K. Poznańskiego, jego ochrona i adaptacja. Przykład rewitalizacji implantacyjnej	41
Górny Janusz – Rewitalizacja i adaptacja wybranych elementów infrastruktury kolejowej w Polsce	51
Kolsut Bartłomiej – Borne Sulinowo – adaptacja i wykorzystanie terenów powojaskowych	69
Kowalska Katarzyna – Cmentarz Żydowski oraz działalność Gminy Żydowskiej w Łodzi jako przykład dziedzictwa kulturowego miasta	77
Kulupa Radosław – Rola środków unijnych w popularyzacji dziedzictwa kulturowego, na przykładzie Szlaku Kościołów Drewnianych Puszczy Zielonka	85
Okupny Daniel – Szlak byłych miast tkackich wschodniej Wielkopolski jako dorobek dziedzictwa kulturowego i szansa na rozwój regionu	93
Pawlikowska Magdalena – Zamek Książ – tajemnice przeszłości szansą na ożywienie ruchu turystycznego	105
Wroński Krzysztof, Toloczko Wojciech – Nawodnienia w dolinie Neru – szansą na rozwój hodowli	115

Katarzyna Drzazga¹², Krzysztof Kołodziejczak¹³

Kompleks poprzemysłowy Izraela K. Poznańskiego, jego ochrona i adaptacja. Przykład rewitalizacji implantacyjnej

Położenie obiektu

Opisywany obiekt położony jest w północnej części centrum Łodzi w kwartale ulic: Zachodnia, Ogrodowa, Karskiego i Drewnowska. Administracyjnie leży w dzielnicy Łódź - Bałuty. Od wschodu sąsiaduje z Parkiem Staromiejskim a od zachodu z Rzymskokatolickim Cmentarzem Św. Józefa.

Rys historyczny

Lokalizacja kompleksu fabrycznego przy obecnej ulicy Ogrodowej w Łodzi była wynikiem nałożenia się kilku czynników. Czynniki te miały jednocześnie wpływ na rozwój łódzkiego przemysłu włókienniczego, a w związku z tym – całej Łodzi. Sześć bardzo szybkie, rzadko spotykane na skalę europejską tempo rozwoju, Łódź zawdzięcza nie szczególnemu położeniu geograficznemu, jak to miało miejsce w przypadku zagłębi węglowych czy wielkich miast portowych, ale bardzo korzystnej koniunkturze gospodarczej i trafnym decyzjom politycznym.

Czynniki przyrodnicze rozwoju przemysłu włókienniczego w Łodzi mają raczej drugorzędne znaczenie. Możemy do nich zaliczyć przede wszystkim zasoby surowców w postaci wody oraz drewna i gliny. Woda potrzebna była we wstępnej fazie rozwoju do poruszania maszyn, a później w samym już procesie produkcji. Drewno i glina potrzebne były do budowy manufaktur i domów tkaczy.

---

^{12, 13} Koło Naukowe Młodych Geografów GEOHOLICY, Uniwersytet Łódzki,
ul. Narutowicza 88, 90-139 Łódź

Jednak kluczowe dla rozwoju Łodzi przemysłowej były czynniki ekonomiczno-polityczne. Do politycznych zaliczamy przejęcie aktem króla pruskiego z 1798 r. miasta Łodzi z rąk biskupów na własność rządową, co zniosło ograniczenia rozwojowe. Także kluczowe znaczenie miała planowa akcja uprzemysłowienia Królestwa Polskiego (Łódź w 1820 r. zostaje włączona do miast i osad fabrycznych województwa mazowieckiego, które to mają być miejscem osiedlania się sukienników i płócienników) oraz osadzanie niemieckich i czeskich kolonistów rękodzielników na terenie osady Łódki. Otrzymywali oni bardzo atrakcyjne warunki gospodarowania: 1-3 morgi ziemi, drewno budowlane oraz zwolnienia od podatków.

Jednak bez korzystnych warunków ekonomicznych, które zaszły później, Łódź nie rozkwitła by do największego ośrodka przemysłu włókienniczego Europy Środkowej. Najważniejszym czynnikiem rozwojowym była protekcyjna polityka gospodarcza Cesarstwa Rosyjskiego. Objawiała się ona przede wszystkim ustanowieniem zaporowych cel ochronnych w 1877 r., co spowodowało intensywny rozwój wewnętrznego rynku materiałów włókienniczych w Królestwie Polskim. Uwłaszczenie chłopów polskich w 1864 r. umożliwiło ich emigrację zarobkową do miast. Chłopi stali się wielkim zasobem siły roboczej. Przenosili się także do Łodzi i zatrudniali się w szybko rozwijającym się przemyśle włókienniczym. Słaba koniunktura w przemyśle włókienniczym w Niemczech umożliwiła napływ tamtejszych rzemieślników w okresie tworzenia manufaktur rzemieślniczych, a przez to transfer technologiczny systemu produkcji. W okresie wielokapitalistycznym (od lat 70. XIX w.) na pierwszy plan wysuwa się czynnik kapitału finansowego, w tym kapitału zagranicznego, który przyczynia się do rozbudowy zakładów przemysłowych i budowy nowych oraz przekształcenia wielu z nich w spółki akcyjne.

Historia zaczyna się na początku lat 70. XIX wieku (1872 rozpoczyna się budowa pierwszej części kompleksu fabrycznego), gdy dobrze prosperujący żydowski kupiec Izrael Kalmanowicz Poznański (był właścicielem 50 warsztatów tkackich, w których zatrudniał 70 robotników) postanawia kupić parcelę po zachodniej stronie Nowego Miasta, wzdłuż ulicy Ogrodowej w kierunku cmentarzy miejskich. Na zakupionym terenie buduje pierwszą tkalnię o konstrukcji shedowej (pierwsza tego typu w mieście) o ceglanych elewacjach na 200 krosien mechanicznych sprowadzonych z Anglii, przechodząc w ten sposób z produkcji manufakturowej do fabrycznej (zmechanizowanej). Było to niezwykle skokiem technologicznym i przyczyniło się do bardzo szybkiego rozwoju firmy i kontynuacji rozbudowy. W roku 1884 w tkalni pracowało już 1560 krosien, a Poznański dysponował majątkiem wartym 4,3 mln rubli.

Projektantem większości budynków fabrycznych był architekt miejski Hilary Majewski.¹⁴ Zaprojektował czteropiętrową przędzalnię (budowa w latach 1877-78 r) o wymiarach 170 na 30,5 m, która stała wzdłuż ulicy Ogrodowej. Ceglana bryła budynku zbudowana w stylu neorenesansowym z elementami średniowiecznej architektury obronnej wzbogacona jest podwyższonymi ryzalitami w kształcie wież obronnych (nawiązanie do włoskiego trecenta). Pozostałe budynki fabryczne nawiązują stylem architektonicznym do przędzalni. W latach 1877-78 zbudowano odlewnię-parowozownię, następnie bramę wejściową do zakładów (1878-80), w 1883 roku powstała gazownia, w roku 1885 budynek kantoru fabrycznego i dyrekcji (rozbudowany w latach 1899-1907) znajdujący się tuż przy bramie wejściowej. Kolejne obiekty, które powstawały wraz z rosnącą potęgą przedsiębiorstwa, to warsztaty fabryczne (1889), straż pożarna (1890), kantor techniczny i laboratorium (1890), bielnik i apretura (1891), drukarnia i wykańczalnia (1891), tkalnia wysoka (1895), magazyn wysoki (1898) oraz elektrownia zbudowana najpóźniej bo dopiero w 1912 roku. Z tych wszystkich obiektów należy przede wszystkim zwrócić uwagę na bramę wejściową z żeliwnymi wrotami stanowiącymi majstersztyk ślusarki i kowalstwa artystycznego (fot. 1).

Fot. 1. Brama wejściowa (fot. K. Drzazga).

¹⁴ Od niedawna coraz częściej pojawia się nazwisko architekta ze Stuttgartu Juliusza Junga, który pracował dla I. K. Poznańskiego i prawdopodobnie zaprojektował większość z jego budynków.

Fot. 2. Okna w domach robotniczych (fot. K. Drzazga 2008).

Izrael K. Poznański podobnie jak Karol Scheibler, również zbudował dla swoich robotników osiedle robotnicze (1879-1913), w którym zamieszkało docelowo ponad 1000 rodzin (czyli ok. 4-5 tys. osób), a zlokalizowano je po drugiej stronie ulicy Ogrodowej. Nieopodal znajdował się dawny cmentarz z drewnianym kościółkiem św. Józefa.¹⁵ Najpierw zbudowano gmach o dwóch skrzydłach. Później kolejne dwa wzdłuż ulicy Ogrodowej w stronę zachodnią. Stylem architektonicznym nawiązywały do kompleksu fabrycznego. W podwórkach wybudowano komórki i ubikacje. Bryłę budynków wieńczą średniowieczne elementy obronne i uproszczone akcenty neorenesansowe (fot. 2). Elewacje pierwszego budynku zostały w późniejszym okresie otynkowane. Tuż obok osiedla robotniczego, naprzeciwko bramy wejściowej znajduje się niewielki, parterowy budynek dawnego Teatru Popularnego (1923-39). Został on założony z inicjatywy Józefa Wolczyńskiego, dyrektora Zakładów Poznańskiego i aktora Józefa Pilarskiego.¹⁶

Ostatnią częścią imperium I. K. Poznańskiego jest pałac, zbudowany na działce na rogu ulic Ogrodowej i Zachodniej, zakupionej w 1877 r. Zanim pałac ten zbudowano na działce znajdowały się farbiarnia, rzeźnia i narożny piętrowy dom o ściętym narożniku. Projekt obiektu opracował Hilary Majewski, który później kontynuował Dawid Rosenthal, a ostateczne zmiany wprowadził Adolf Zeligson. W architekturze pałacu można więc odnaleźć elementy różnych stylów. Pałac jest typowym przykładem eklektyzmu i architektonicznie najbardziej nawiązuje do paryskiego Luwru (powszechnie jest nazywany

¹⁵ Kościół ten przeniesiono z 10 na 11 kwietnia 1888 roku z placu Kościelnego.

¹⁶ Po wojnie zlokalizowano tam kino Popularne a w latach 90. XX w. pierwszy w Łodzi salon bingo, obecnie znajduje się tam sklep „Biedronka”.

„łódzkim Luwrem”). Pierwotnie plany zakładały budowę wzdłuż ulicy Zachodniej wielkiej oranżerii z elementami renesansu włoskiego i francuskiego. Projekt ten zrealizowano jednak tylko częściowo i pałac oddano ostatecznie do użytku w 1903 r. po 15-letniej budowie. Budynek pełnił nie tylko funkcje reprezentacyjne ale także mieszkalne, handlowe (mieściły się tam mieszkania, sklepy, pokoje gościnne, kantor). Fundator obiektu niestety nie doczekał zakończenia budowy – zmarł w 1900 r.

W okresie międzywojennym przebudowano bryłę budynku w związku z przeprowadzką urzędów do pałacu. Zlikwidowano oranżerię, zniszczono ogród, dobudowano piętro we wschodniej części pałacu, a po II wojnie światowej rozbudowano skrzydło wzdłuż ulicy Zachodniej. Od 1975 r. w pałacu ma swoją siedzibę Muzeum Historii Miasta Łodzi.

Współczesne imperium I. K. Poznańskiego. Przykład rewitalizacji implantacyjnej

Rewitalizacja jest, obok modernizacji, formą restrukturyzacji terytorialnej. Według S. Kaczmarek (2001) – rewitalizacja to sekwencja planowanych działań mających na celu ożywienie gospodarcze oraz zmianę struktury przestrzennej i funkcjonalnej zdegradowanych obszarów miasta. Jednym z rodzajów rewitalizacji jest rewitalizacja implantacyjna. Przemianom podlegają tu funkcje oraz formy przestrzenne wybranego fragmentu miasta, którego dawna funkcja uległa degradacji. Cechą charakterystyczną rewitalizacji implantacyjnej jest to, że z odnowionej przestrzeni korzystają głównie osoby pochodzące spoza zrewitalizowanego obszaru, zaś ludność go zamieszkująca czerpie jedynie pośrednio korzyści z przeprowadzonych działań.

Rewitalizacji kompleksu fabrycznego Izraela K. Poznańskiego dokonała francuska firma Apsys Polska.¹⁷

Największym przedsięwzięciem firmy była przebudowa nieużytku w centrum Łodzi (czyli właśnie XIX-wiecznego kompleksu fabrycznego I. K. Poznańskiego). Prace projektowe trwały 5 lat, zaś budowa 4 lata (rozpoczęto ją w maju 2003 r.). Otwarcie nastąpiło 17 maja 2006 roku. O ogromnej randze tej inwestycji świadczyć może jej koszt, który wyniósł około 139 mln euro oraz wielkość objętego nią terenu – 27 hektarów.

---

¹⁷ Apsys Polska powstała w 1997 roku, rok po założeniu francuskiej firmy-matki noszącej nazwę Apsys. Obecnie należy do liderów branży nieruchomości komercyjnych. Apsys zajmuje się rewitalizacją oraz przekształcaniem istniejących na terenie miast obiektów w centra handlowo-rozrywkowe, a także budową nowych. Jest zarówno ich pomysłodawcą, inwestorem, realizatorem, sprzedawcą jak i zarządcą. Pierwszym projektem realizowanym przez Apsys Polska było centrum handlowe Korona we Wrocławiu.

Fot. 3. Zaadaptowana drukarnia i m.in. ścianka wspinaczkowa (fot. K. Drzazga).

Zrewitalizowano 9 ha powierzchni, w tym 13 pofabrycznych budynków, zachowując ich detale architektoniczne, ale zmieniając zupełnie pełnione przez nie funkcje. Renowacją objęto 50.000 m² ceglanych fasad budynków. Wybudowano także 9,5 ha nowej powierzchni. Znaczny jej odsetek zajmuje galeria handlowa, wybudowana ze szkła i stali. Użycie tych surowców pozwoliło skrócić czas budowy oraz zmniejszyć koszty inwestycji.

Autorem projektu była londyńska firma Virgile&Stone, która połączyła XIX-wieczną architekturę przemysłową z nowoczesnymi elementami. Występują tu więc pofabryczne budynki zbudowane z nieotynkowanej cegły. W ich elewacji zachowano oryginalne zdobienia oraz stylizację obronną- między innymi wieże.

Wśród współczesnych form zagospodarowania należy wyróżnić przeszkloną fasadę wejściową galerii handlowej, ławki, flagi, drogowskazy, punkty informacyjne oraz rzeźby. W najstarszej części fabryki (tkalni) udało się częściowo zachować shedowy dach. Na parterze mieszczą się francuska restauracja L'Ecrú oraz chińska restauracja Wook, a także Fitness Klub Gymnasion i Beauty-Planet. W warsztatach fabrycznych znajdują się głównie małe lokale gastronomiczne, takie jak Tawerna Pepe Verde, cukiernia A. Blikle, restauracja Hana Sushi, pijalnia czekolady Wedel, Caffè Adi oraz restauracja La Passion Du Vin. Ponadto mieści się tu księgarnia Akapit, sklep Salomon oraz zajmujący stosunkowo dużą powierzchnię sklep Elektroworld. Wzdłuż zachodniej ściany warsztatów fabrycznych utworzono tzw. Aleję Rzemieślników, gdzie znajduje się między innymi Cepelia, Piekarz i Galeria Bukowski.

Renowacja przędzalni nie została jeszcze zakończona. Powstaje tu centrum konferencyjne i hotel.

Również budynek tkalni wysokiej jest nadal remontowany. Ma tu powstać w tym roku filia Muzeum Sztuki, w której prezentowane będą bogate zbiory sztuki współczesnej.

Fot. 4. Zaadaptowana ślusarnia (na parterze sklepy, na piętrze parking)
(fot. K. Drzazga 2008).

Mieszczący się najdalej na zachód budynek magazynu wysokiego jest jeszcze niezagospodarowany.

W budynku, w którym znajdowała się odlewnia i parowozownia, obecnie znajduje się sklep zoologiczny Kakadu. Zachowała się tutaj shedowa konstrukcja dachu.

W dawnej wykańczalni mieszczą się dziś obiekty gastronomiczne oraz kulturalno-rekreacyjne. Na parterze znajduje się Akwarium, w którym prezentowane są zbiorniki wodne z różnorodnymi biotopami wodnymi. Powstały tu także kawiarnie i restauracje – m.in. Freak Cafe Club, Max Ice And Coffee, Anatewka, Green Way, Sioux oraz Sphinx. Piętro budynku wykańczalni zostało zaadaptowane na tereny kulturalno-rekreacyjne. Funkcjonuje tu Muzeum Fabryki, Eksperymentarium (czyli interaktywne muzeum nauki i techniki), centrum rozrywki Jazda Park, ściana wspinaczkowa oraz miejsce zabaw dla dzieci Kinderplaneta. W dobudowanym do wykańczalni budynku mieści się Cinema City z 15 salami kinowymi.

W budynku dawnej elektrowni utworzono dużą, dwupoziomową dyskotekę, zaś na ścianie zewnętrznej zawieszono ekran, na którym odbywają się projekcje gromadzące na rynku dużą ilość osób.

Fot. 5. Budynki straży pożarnej i elektrowni (fot. K. Drzazga)

W dawnej straży pożarnej zachowano charakterystyczną wieżę. Działa tutaj Centrum Informacji, a wkrótce zostanie otworzona restauracja Remiza. W kantorze technicznym i laboratorium mieści się restauracja Whispers.

Budynek apretury i bielnika zajmuje kręgielnia Grakula oraz obiekty gastronomiczne- m.in. Pierrogeria i restauracja Marmaris.

Symboliczną rolę odgrywa brama wejściowa do fabryki, której konstrukcja przypomina łuk triumfalny. Żelazne wrota bramy znajdującej się przy ul. Ogrodowej zostały odrestaurowane przez kowala Jana Cygankiewicza oraz firmę Mosaicon. Odnowiono także ogrodzenie fabryki.

Na terenie Manufaktury¹⁸ stworzono 3-hektarowy rynek, który pełni między innymi funkcję deptaka. Jest także miejscem organizowanych w Centrum wydarzeń kulturalnych.

W obszarze dawnej bocznicy kolejowej wybudowano nowoczesną galerię handlową, ze szklaną ścianą frontową. Modernistyczna stylizacja tego budynku ma na celu podkreślenie, że nie tylko historia rządzi tym miejscem, ale także nowoczesność i przyszłość. Przeszklony dach nad alejkami w galeriach handlowych ma wprowadzić światło do wnętrza, a nieregularne rysy pasaży sprawiają, iż cechuje je oryginalność i świeżość. Każda z alei galerii jest

¹⁸ Pierwotnie centrum handlowo-rozrywkowe miało nosić nazwę „Nowy Świat”. Pomysł nazwy „Manufaktura” został zaproponowany przez łódzkich studentów i stanowi odwołanie do historii Łodzi.

stylizowana na historyczne łódzkie "tematy": sztukę, kino, architekturę i przemysł włókienniczy. Mieszczą się tu liczne butiki, a także obiekty gastronomiczne.

Zabiegi konserwatorskie jako swoista sztuka kompromisu dla ocalenia perły architektury fabrykanckiej Łodzi

Rewitalizacja kompleksu fabrycznego I. K. Poznańskiego wiązała się z koniecznością zachowania zabytkowych obiektów przemysłowych oraz połączenia ich fizjonomii z nowymi funkcjami. Udało się tego dokonać dzięki licznym kompromisom zastosowanym w zakresie funkcjonalnym i przestrzennym. Inwestycja została doceniona w Polsce między innymi przez Towarzystwo Urbanistów Polskich.

Manufakturę można zaliczyć do wizytówek miasta. Zrealizowany przez firmę Apsys projekt został zauważony i doceniony, m.in. przez międzynarodową organizację Urban Land Institute, która przyznała Manufakturze jedną z najbardziej prestiżowych nagród w budownictwie – ULI Global Awards for Excellence w 2007 roku. Ponadto wyróżniona przez International Council of Shopping Centers nominacją do prestiżowej nagrody European Shopping Centre Award – przyznawanej najlepszym europejskim centrom handlowym (rozstrzygnięcie tego konkursu nastąpi w kwietniu 2008 roku). Została także finalistą konkursu zorganizowanego przez World Retail Congress 2008, w kategorii Handlowe Miejsce Roku (Retail Destination of the Year). Kongres będzie miał miejsce w kwietniu w Barcelonie. Finały konkursów, do których nominowana została Manufaktura odbywają się w dużych miastach europejskich (np. w Cannes i Barcelonie), co sprawia, że nie tylko centrum handlowo-rekreacyjne, ale także i miasto zaczyna być dostrzegane poza granicami kraju. Świadczyć o tym może fakt, iż o Manufakturze i Łodzi pisały m.in. takie prestiżowe dzienniki na świecie jak "Financial Times", "La Tribune" i "The Independent". Pozytywny wizerunek Centrum wpływa na postrzeganie miasta przez potencjalnych inwestorów oraz przekonuje ich, że lokalizacja inwestycji w Łodzi jest korzystna.

Istotny jest ponadto aspekt społeczny inwestycji. W Manufakturze zatrudnionych zostało około 3000 osób. Ponadto Manufaktura stała się jednym z głównych miejsc, w których Łodzianie spędzają wolny czas. Przyjeżdżają tutaj także coraz liczniej turyści. Zachęcają ich do tego między innymi wydarzenia kulturalne, które mają tu miejsce. W Manufakturze odbywają się przedstawienia teatralne, wystawy, akcje charytatywne, występy znanych polskich artystów, a także wydarzenia cykliczne- na przykład imprezy wchodzące w skład Festiwalu Dialogu Czterech Kultur, Finały Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy. Zimą na Rynku budowane jest lodowisko oraz sztuczna góra saneczkowa, zaś latem do odwiedzenia Manufaktury zachęca sztuczna plaża.

Zaproponowany przez Apsys projekt rewitalizacji okazał się jedyną możliwością przywrócenia świetności XIX-wiecznym obiektom fabrycznym. Dzięki jego realizacji nieużytek w centrum Łodzi, jakim były dawne zakłady I. K. Poznańskiego, przerodził się w tętniące życiem centrum handlowo-rekreacyjno- kulturalne, stwarzając szansę na rozwój całego miasta.

Bibliografia

- Bonisławski R., Podolska J., 2007, *Spacerownik. Bałuty i nie tylko...*, bezpłatny dodatek do Gazety Wyborczej, Łódź.
- Ginsbert A., 1962, *Łódź. Studium monograficzne*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Kaczmarek S., 2001, *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Manufaktura*. Czerwiec 2007 – folder informacyjny firmy Apsys
- Manufaktura news. Miasto w mieście*. Grudzień 2005 nr 4 – folder informacyjny firmy Apsys
- Podolska J., 2004, *Łódź- złota księga*, wyd. Galaktyka, Łódź .
- Skrzydło L., 2000, *Rody fabrykanckie*, Wydawnictwo Oficyna Bibliofilów, Łódź.
- Stefański K., 2001, *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821-1914*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Łodzi. Łódź.
- Stefański K., 2003, *Atlas Architektury Dawnej Łodzi do 1939 r.*, Archidiecezjalnie Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

www.miasta.gazeta.pl/lodz

www.manufaktura.com

www.tup.org.pl/aktu.htm

www.apsys-international.com

Zawartość merytoryczna skonsultowana z Panią dr Anną Niżnik z Katedry Gospodarki Przestrzennej i Planowania Przestrzennego na Wydziale Nauk Geograficznych UŁ.

Za pomoc w przygotowaniu artykułu do druku składamy Pani doktor gorące podziękowania.